

УДК 159:301.085-053.7

Духневич Віталій Миколайович – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Здійснено аналіз актуальної політико-правової ситуації в країні. Розкрито питання про еволюційний та революційний шляхи суспільного розвитку. На основі проведених фокус-групових досліджень висвітлено вплив уявлень молоді щодо ситуації, влади й держави на визначення нею можливих форм власної політико-правової активності. Констатовано наявність готовності молоді реалізовувати революційний сценарій розв'язання суспільних суперечностей.

Ключові слова: політико-правова активність; соціальні уявлення; громадянин; трансформація; революція.

Суспільно-політичні події, пов'язані з порушенням територіальної цілісності та воєнними діями на Сході країни, політичними й економічними негараздами, по-різному позначаються на свідомості кожної людини. Очевидно, що діаметрально протилежні оцінки цих подій, різні ставлення до політико-правової дійсності, неоднозначні настанови потребують осмислення для розроблення відповідних науково обґрунтованих рекомендацій чи програм супроводу долучення молоді до суспільно-перетворювальних процесів, процесів розбудови громадянського суспільства. До того ж, затребуваною є рефлексія вихідних умов, у яких відбувається становлення

молодої людини, причому рефлексія не лише з позиції об'єктивованої дійсності, а й з позиції уявлень молоді про наявну політико-правову ситуацію в країні. З огляду на зазначене, праці, присвячені аналізу таких питань, завжди будуть актуальними.

Незважаючи на активні наукові пошуки з питань становлення громадянського суспільства чи формування особистості окремого громадянина, нагальною є потреба у вивченні уявлень молоді про суспільну дійсність [1] та, відповідно, забезпеченні долучення молодого людини до суспільних процесів творення власного майбутнього. Саме тому доцільними є аналітико-синтетичні узагальнення щодо наявної ситуації та бачення молоддю цієї ситуації. Такі узагальнення в подальшому можуть слугувати базисом для розробки відповідних програм супроводу осіб зазначеної категорії, забезпечення їх конструктивного залучення до інтеграційних процесів, що відбуваються в українському соціумі.

Мета статті передбачає висвітлення передумов становлення особистості сучасної молоді, зокрема дослідження її уявлень про можливі форми власної політико-правової активності.

У чому полягають умови трансформації українського суспільства? Упродовж останніх десятиліть наші громадяни стали не просто свідками, а й учасниками декількох соціальних революцій. Так, першим серйозним соціальним потрясінням можна вважати події 1991 р., коли путч у колишньому СРСР зумовив доленосні події для всіх колишніх союзних республік, зокрема Україна здобула незалежність. У 2004 р. в країні відбулася Помаранчева революція, а в 2013–2014 рр. – Революція Гідності. Зміни відбулися не лише в політичному устрої держави, а й передусім в організації життєдіяльності як кожного члена, так і різних соціальних груп; змінилося мислення та з'явилися нові форми соціального, політичного, економічного залучення людини до суспільних процесів. Причому щоразу такі процеси відбувалися за певних умов, впливаючи на особливості й специфіку включення людини в процеси життєдіяльності груп, спільнот і суспільства загалом.

Будь-які соціальні зміни, що відбуваються в суспільстві, прийнято розглядати у двох головних аспектах – як **соціальну еволюцію** або **соціальну революцію**. Будь-яка еволюція передбачає два взаємопов'язані процеси: диференціацію структур та їхню інтеграцію на більш високому рівні. Зазначеній категорії притаманне збереження усталених норм, традицій, цінностей, форм поведінки, моделей взаємодії тощо. Еволюційний розвиток пов'язаний із поступовими змінами в певних суспільно-політичних інститутах чи сферах життєдіяльності. Така форма трансформації передбачає розмірену зміну ціннісних орієнтацій, уподобань, політико-правових уявлень і знань, настанов, поступову модифікацію наявних образів політики, права, держави та ін.

Водночас революція – це психологічний розрив у часі, відмова від наявного заради вищих цінностей, ідеалів чи перспектив. Революційний процес створює передумови для переосмислення цінностей, наявних норм та стандартів, призводить до кардинальних змін у базових умовах і принципах соціальної життєдіяльності різних соціальних груп та спільнот, суспільства загалом.

Зважаючи на те, що в Україні протягом останніх 12 років відбулося дві революції, згадаємо ідеї П. О. Сорокіна, який досліджував проблематику соціальних переворотів [2]. На його думку, революція – це болучий процес, що обертається тотальною соціальною дезорганізацією та загалом не є випадковою подією. Учений називає три її головні умови: 1) збільшення пригнічених базових інстинктів – основних потреб населення та неможливість їх задоволення; 2) стурбованість значних груп населення репресіями, застосованими щодо невдоволених; 3) відсутність у правоохоронних органів засобів для придушення руйнівних намірів.

Революції мають три фази: короткочасна фаза радості й очікування; деструктивна, коли викорінюються старі порядки, часто разом із їх носіями; творча, у процесі якої значною мірою реанімують найстійкіші дореволюційні цінності й інститути. Загальний висновок П. О. Сорокіна такий: шкода, яку суспільству завдають революції, завжди виявляється більшою, ніж

імовірна користь. Ця думка видається нам слухною, оскільки, хоча країна й пережила декілька революцій, зберігається значний рівень недовіри громадян до влади, цінність партнерства в системі «громадянин – влада» не є очевидною.

Це лише одна з точок зору стосовно природи революцій, що може підлягати критиці. Водночас доцільно також констатувати позицію щодо соціальної дезорганізації, коли відбувається заміна одних соціальних цінностей та політико-правових норм на інші. Саме це повною мірою спостерігається і в наших умовах, коли стала загроза втрати національної єдності, відбувається розмивання політико-правових норм, які регламентують життєдіяльність людини в соціумі, з'являються надочікування в громадян відносно влади, виявляються різноманітні неконструктивні форми соціальної активності.

Загальноновизнано, що під час революції до активної політичної участі долучається значна частина громадян. У зв'язку з цим відмічають й інші психологічні наслідки революцій: *активність, ентузіазм, оптимізм, надія на світле майбутнє, що мобілізують людей на подвиги, безоплатну працю й соціальну творчість*. У сучасних соціально-політичних та економічних умовах, що супроводжуються ще й воєнним конфліктом на Сході країни, неабияк актуалізувалося волонтерство, навіть виник справжній волонтерський рух. Але не варто забувати також про «зворотний бік медалі» «революційних» соціальних змін, який ми власне й спробуємо розкрити, визначивши особливості політико-правової активності нинішньої молоді.

Зазначені теоретичні узагальнення щодо умов трансформації українського суспільства дали нам змогу здійснити відповідну дослідницьку роботу. У січні-лютому 2016 р. ми провели декілька фокус-групових інтерв'ю з метою вивчення уявлень студентської молоді стосовно актуальної суспільно-політичної ситуації та визначення форм власної політико-правової активності. У дослідженні брали участь студенти київських вищих навчальних закладів денної форми навчання гуманітарного профілю (психологи, філологи). У дослідженні взяли участь 18 осіб (17 дівчат та один хлопець).

Водночас варто зауважити, що всі результати потрібно розглядати як загальні тенденції, які потребують додаткової перевірки за допомогою інших методів діагностики соціальних уявлень. Ще одне зауваження: коли ми вживаємо поняття «студенти», «студентська молодь» чи «молоді люди» (як синоніми), ми маємо на увазі саме студентів гуманітарного профілю. Існує ймовірність, що для студентів технічного, природничого чи математичного профілю результати будуть мати свої специфічні особливості.

У дослідженні ми намагалися з'ясувати, якими є: образ ситуації; образ влади; образ держави; уявлення про воєнний конфлікт на Сході країни та анексію АР Крим; уявлення про можливі форми власної політико-правової активності.

Образ ситуації. Можна стверджувати, що образ наявної ситуації в студентської молоді досить *фрагментарний*. Причини цього полягають, з одного боку, у *небажанні глибоко вникати в ситуацію, аналізувати її, намаганні уникнути суспільно-політичної дійсності, що не перебуває в зоні актуальних потреб*, а з іншого – оцінюванні ситуації як *неоднозначної, багатовекторної та багатопланової*, що, відповідно, ускладнює побудову цілісної картини.

Привертає увагу й та обставина, що відсутність комплексного бачення ситуації частина молодих людей намагається компенсувати уявленнями своїх старших товаришів чи батьків. Причому особи, які вдаються до такого способу конструювання образу ситуації, схильні уникати констатації власної ролі в ній та знімати із себе відповідальність. Це також засвідчує бажання уникнути «контакту» з дійсністю, що нині не перебуває в зоні актуальних потреб і безпосередньо не впливає на їхню життєдіяльність. Стратегію поведінки в таких умовах можна виразити формулою: *«не розумію, тому нічого зробити не можу, а отже нехай роблять інші»*.

Більшість студентської молоді визначає такі ключові характеристики сучасної суспільно-політичної ситуації, як *«невизначеність»*, *«неоднозначність»*, *«хаос»*, *«конфлікт»*. Причому конфлікт респонденти розглядають передусім крізь призму воєнних дій, що відбуваються на Сході країни.

Поширеною є думка про те, що підґрунтям такої ситуації є *«відсутність політичної волі керівництва країною», «відсутність реальних змін у політичному житті країни», а також «застій».*

Водночас існують непоодинокі уявлення про значний потенціал ситуації, можливості для започаткування будь-яких справ, що пов'язано з *«відсутністю норм і правил, руйнуванням старих стереотипів, можливістю встановити власні правила, стереотипи й традиції».* Проте відсутність досвіду щодо вирішення проблемних питань у політико-правовому полі, зокрема з позиції самостійного економічного ведення справи, нівелює *радість і піднесення від наявних можливостей,* викликає почуття *розгубленості,* що дедалі більше посилює невизначеність ситуації. Оцінка ситуації як такої, що має певний потенціал, який не може бути реалізований за сучасних умов, актуалізує уявлення про можливість і необхідність *«використання революції»* як способу подолання суспільних суперечностей. Ці міркування є досить популярними і різняться лише усвідомленням можливих способів реалізації сценарію такого суспільного варіанта розвитку.

Така двоякість (радість і піднесення, можливість встановити власні норми, з одного боку, та тривога й дезорієнтація, зумовлені ситуацією хаосу, застою, конфлікту, невизначеності – з іншого) формує відчуття розгубленості й зневіри у власних силах, призводить до бажання уникнути відповідальності за що-небудь.

Образ влади. Основною ознакою влади, на думку студентської молоді, є *«корумпованість, що не дає змогу країні розвиватися».* Досить поширеними є твердження про те, що *«влада зацікавлена у воєнному конфлікті»,* який триває на Сході країни; *«влада блокує розвиток країни».* Популярною є ідея про те, що влада *«розробляє та реалізовує різні схеми маніпулювання громадянами», «вдається до використання усталених раніше схем, негативних для економічного та політичного розвитку країни».* Цікавим є факт підтримання

таких думок у студентському середовищі. Уявлення щодо корупції у владі, яке прямо поділяють чи не заперечують студенти, пов'язано з тим, що *«корумпованість є загальною рисою влади та лише окремі її представники не є корумпованими»*.

Особливо поширеним серед студентства є уявлення про те, що *«усі політичні сили є залежними»*, *«долучення політиків до політичної діяльності є корисливою»*. На тлі *«політичних протистоянь»* спостерігається *«кумівство»* під час вирішення політичних чи інших державних питань. Поодинокими є твердження про те, що влада – це чиновники, які є такими ж найманими працівниками, як і всі інші.

Існують думки, що керівники державних інституцій, які наділені владою, задля вирішення проблемних питань можуть вдаватися до неправових дій: замість того, щоб звернутися до поліції чи суду вони *«вдаються до послуг певних осіб для усунення перешкод і задоволення власних потреб»*. Причому така думка знаходить емоційну підтримку, об'єднує людей із різними точками зору серед представників студентства.

Усе це викликає занепокоєння, тривогу, обурення та розгубленість. Зрештою *«низька оцінка діяльності органів влади»*, *«неправові способи розв'язання суспільних суперечностей, до яких вдавалася влада в минулому чи вдається нині»*, формує настанову недовіри до влади, сутність якої полягає в тому, що *«нічого не змінюється»*. Така тотальна недовіра переконує, що варто *«усе вирішувати самому, без участі влади чи державних інститутів»*, керуючись моральними нормами відносно інших людей. А в разі, якщо держава не може вирішити проблемну ситуацію в системі *«громадянин – державна структура»* правовими інструментами, то можна діяти й у неправовий спосіб.

Образ держави. В уявленнях студентів держава – це *«живий організм, у якому є ті, хто здійснює управління, й ті, ким управляють»*, причому ті, ким управляють, *«своєю працею забезпечують існування тих, хто управляє»*. Кожна зі сторін

«має певні зобов'язання та права відносно іншої». Таким чином, в уявленнях студентів держава асоціюється передусім із діяльністю можновладців, які регулюють суспільні відносини.

Відносини між державою та громадянами *«мають бути врегульовані законодавством, не суперечити Конституції України»* та *«Загальній декларації прав людини»*, проте нині в нашій державі *«застаріле законодавство»*, *«якого не дотримуються»*. Тобто в уявленнях студентів побутує думка про те, що *«ніхто не дотримується норм Конституції чи законодавства, але при цьому ніхто за це не несе жодної відповідальності»*. Це уявлення узгоджується з поширеною думкою про те, що в умовах анормування, відсутності законності будь-який громадянин чи навіть державний службовець не може *«почуватись у безпеці»*. Органи правопорядку й держава загалом *«не гарантують безпеку та захист своїм громадянам»*, тому необхідно самому забезпечувати власну безпеку, не покладаючись на державу.

Існує переконання, що держава не створює належних умов для праці громадян, не забезпечує належний рівень заробітної плати, релевантної нинішнім економічним реаліям. Тому окремі позитивні зміни в державі (наприклад нова поліція, електронні петиції на сайті Президента) не можуть забезпечити ефективність усієї системи управління державою: *«риба гние з голови»*.

Закономірними є очікування стосовно того, що відносини між громадянином і державою повинні будуватися на партнерських засадах: *«взаємна повага»*, *«взаємна підтримка»*, *«держава виконує свої зобов'язання, громадяни – свої»*, *«відносини регулюються законами та повинні бути прозорими»*, в ідеалі це – *«відносини бартеру або балансу: скільки держава дає громадянину, стільки ж повинен давати й він державі»*. Ключові в уявленнях студентів є переконання, що *баланс відносин між громадянином та державою порушено*: діючи від імені держави, чиновники вимагають більше, ніж дають. Фактично всі відносини між державою та громадянами регулюються законодавством, *«яке чиновники самі ігнорують»*. Привертає увагу та обставина, що

зобов'язання громадянина перед державою, згідно з уявленнями молоді, вичерпуються здебільшого лише сплатою податків. Тобто базис відносин між державою та громадянами – передусім економічний, а політична складова (участь у виборах, власна політична активність) є вторинною.

Загалом можна констатувати говорити про полярність уявлень серед студентства щодо ефективності взаємодії в системі «державна – громадян». Найбільш характерними конструктами, що демонструють таку полярність, є такі:

існують вдалі проекти, що запроваджені в державі, але способи їх реалізації на практиці викликають занепокоєння;

представники влади можуть «вдаватися до неправових дій», «порушувати закон», вирішуючи ту чи іншу задачу, водночас є сподівання на краще;

патріотизм та національна свідомість – це позитивні орієнтири, проте використання ідеї патріотизму звело нанівець її цінність, «патріотизм утратив свій сенс»;

державна як інститут управління, центр регуляції відносин між людьми не піклується про власних громадян і цілісність країни, але молодь здатна змінити життя на краще;

перед законом усі мають бути рівними, проте «ті, кого ми вибрали та хто ці закони готує, ігнорують зазначене положення, керуючись гаслом: «ми вас забезпечуємо, тому ми вправі не дотримуватися законів, адже ми вищі за них»;

без дій однієї людини не буде віддачі, але якщо немає віддачі від держави – потрібно ініціювати вирішення питання на загальнодержавному рівні.

Поширеним є переконання, що *«ключовою засадою держави є відносини між громадянами, які власне й визначають особливості образу держави»*. Причому остання регулює відносини між людьми через норми закону, регламенти, устави діяльності державних структур. Держава врегульовує юридичні питання відносин між людьми, що, відповідно, забезпечує можливість «бартеру чи балансу відносин між державою та громадянами». Якщо вона сягає за межі правої регуляції, скажімо у

сферу моральних регуляторів відносин, то такі дії «зазвичай не є конструктивними», адже для моральної регуляції держава не є обов'язковою, а інколи навіть шкідливою, оскільки в такому разі починається не регуляція відносин, а пропаганда» (наприклад через засоби масової інформації).

Уявлення про воєнний конфлікт на Сході країни та анексію АР Криму. Воєнний конфлікт, на думку студентської молоді, є наслідком дії двох чинників. З одного боку, це *результат військової агресії сусідньої країни, що в такий спосіб «намагається розширити межі належної їй території»*, водночас обстоюючи цілісність і непорушність власної території, а з іншого – це *свідчення того, що «влада країни зацікавлена в конфлікті»*. По-перше, конфлікт є «способом економічного збагачення» політичної еліти, за якого інтереси пересічних громадян не враховують, а цінність людського життя нівелюється, а по-друге, він є *некерованим*.

Існують діаметрально протилежні судження щодо анексії АР Крим та воєнних дій на Донбасі. Окремі респонденти зазначили, що ці території були економічно залежними, тому вони не потрібні Україні. Водночас інші висловили протилежну думку, вказавши на необхідність відновлення цілісності держави і значну економічну роль цих регіонів в економіці держави. У прихильників цілісності України протилежна точка зору викликає *обурення, образу*, формує установку на активне обстоювання єдності країни. Спільною позицією для студентської молоді є те, що системні політичні чи інші дії з боку держави у зв'язку з анексією Криму відсутні, що громадяни сприймають як належне. Це провокує вияв почуття *образи*. Сприйняття пересічними громадянами зазначеного воєнного конфлікту й анексії як даності зумовлює поширення в студентському середовищі почуття *тривоги* та *занепокоєння*. Популярними виявилися також уявлення про те, що нині «війна сприймається громадянами як звичний стан суспільної дійсності».

Окремо варто зауважити, що в межах нашого дослідження всі учасники оперували поняттями «воєнний конфлікт на Сході

країни», «агресія сусідньої країни», не вдаючись до категорії «антитерористична операція».

Наступним кроком вивчення політико-правової дійсності стало з'ясування **уявлень про можливі форми власної політико-правової активності**, що безпосередньо залежать від актуальних образів ситуації, влади та держави, оцінок ситуації на Сході України. Загалом будь-яку активність студенти розглядають передусім як можливість здійснювати самостійну економічну діяльність (підприємництво). Водночас існують *побоювання, страхи* стосовно того, що актуальна суспільно-політична та економічна ситуація в країні, *«непрозорість діяльності органів влади», «кумівство» «не дадуть змоги реалізувати жодних починань»*. Отже, поряд із *надією на краще життя, уявленнями про значний потенціал актуальної ситуації, власна активність вбачається як безперспективна*. Спостерігається *зневіра, небачення можливості змінити щось на краще правовим шляхом*.

З одного боку, в уявленнях студентської молоді актуальна суспільно-політична ситуація містить потенціал для розвитку та започаткування різних справ, а з іншого – застій, неоднозначність, невизначеність ситуації, політична та економічна заангажованість влади, визнання її корумпованою, формують настанову на пасивність як найбільш вдалу стратегію дій у сучасних умовах. Такий дуалізм уявлень супроводжується *надією* на діяльність волонтерських і громадських організацій як реальних дієвих сил, що «займаються діяльністю, а не імітують її» та можуть щось змінити в країні. Проте і в цьому разі відсутні бачення власної активності та готовність до активної участі в суспільно-перетворюючих процесах.

Власну активність молодь вважає необхідною переважно лише тоді, коли держава не забезпечує належний рівень економічного добробуту громадян. Причому, незважаючи на визнання можливості подолання суперечностей шляхом революції, власні форми політико-правової активності в межах революційного сценарію розвитку подій розглянуто лише як

крайній захід. Такі сценарії цілком можуть бути реалізовані в сучасних умовах.

Серед можливих стратегій дій у політико-правовій ситуації студенти виокремлюють самовдосконалення та якісне виконання власної роботи, водночас зауважуючи, що нині, «коли всі прагнуть отримати результат «тут і зараз», таку стратегію важко реалізувати. Тож більш ефективними стратегіями респонденти вбачають підписання петицій, пікетування, участь у демонстраціях і навіть у революційних виступах тощо, тобто застосування протестних форм політико-правової активності. Існують поодинокі думки про необхідність встановлення тоталітарного режиму для наведення ладу в країні, проте такі ідеї викликають *обурення, образу, занепокоєння* та формують настанову чинити спротив заради відстоювання цінності особистої свободи.

Узагальнюючи вищевикладене, можна стверджувати, що в середовищі студентської молоді поширеними є: настанови на пасивність; відстороненість від суспільно-політичної дійсності, особливо якщо вона не порушує звичний спосіб життя, бажання уникнути прийняття будь-яких рішень; прагнення делегувати вирішення нагальних суспільних проблем волонтерам чи більш активним членам суспільства. Водночас існують уявлення про можливість використання революційного сценарію розв'язання ситуації «невизначеності» та «хаосу», а власна політико-правова активність буде залежати від рівня економічного благополуччя на момент реалізації такого сценарію.

Згідно з результатами дослідження, у студентів гуманітарного профілю навчання аполітична настанова реалізовується через сценарій намагання уникнути будь-якої відповідальності, делегувати рефлексію наявної суспільно-політичної ситуації іншим. Причому декларований потенціал для розвитку в наявній ситуації молодь пов'язує зі зміною правил життєдіяльності, відсутністю важелів дії норм закону одного для всіх. Це формує настанову на можливість «грати не за правилами». До того ж, така готовність порушити встановлені

норми закону узгоджується з уявленнями про корумповану владу, безвідповідальність і безкарність за порушення норм закону. «Порушення балансу відносин» між громадянином та державою актуалізує уявлення про революцію як можливий, хоча й не завжди ефективний, сценарій розв'язання суспільних суперечностей у сучасних умовах.

Дезорганізація, невизначеність ситуації, заміна одних соціальних цінностей на інші, відсутність усталених політико-правових норм, визнаних усіма членами суспільства (і представниками влади, і громадянами) зумовлює цілий комплекс настанов, які можуть бути актуалізовані й реалізовані за певних умов. Можна припустити, що у свідомості студентської молоді наявний своєрідний «вірус» революції як потенційного сценарію розвитку подій в економічно несприятливих умовах. Під час розробки відповідних програм супроводу залучення молоді до інтеграційних процесів ці особливості слід обов'язково врахувати.

Перспективи досліджень ми вбачаємо в подальших якісних дослідженнях представників інших груп молоді та у використанні кількісних методів для визначення міри представленості виявлених закономірностей. Доцільною буде також розробка відповідних рекомендацій і програм супроводу політико-правової соціалізації молоді, зокрема в структурі вищих навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сіверс З. Ф. Уявлення про справедливість як складова політико-правової свідомості особистості / З. Ф. Сіверс // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 32–42.
 2. Сорокин П. А. Социология революции / П. А. Сорокин. – М. : Территория будущего : РОССПЭН, 2005. – 702 с.
-